

<https://helda.helsinki.fi>

Riittävätkö rahat yhteiseen hyvinvointiin?

Sorsa, Ville-Pekka

Gaudeamus

2017

Sorsa , V-P 2017 , Riittävätkö rahat yhteiseen hyvinvointiin? julkaisussa J Kananen (Toimittaja) , Kilpailuvaltion kyödyssä : Suomen hyvinvointimallin tulevaisuus . Gaudeamus , Helsinki , Sivut 69-96 .

<http://hdl.handle.net/10138/315964>

publishedVersion

Downloaded from Helda, University of Helsinki institutional repository.

This is an electronic reprint of the original article.

This reprint may differ from the original in pagination and typographic detail.

Please cite the original version.

3

RIITTÄVÄTKÖ RAHAT YHTEISEEN HYVINVOINTIIN?

Ville-Pekka Sorsa

Julkisen talouden kestävyysvaje on ollut yksi viime vuosien merkittävimmistä poliittisista käsitteistä. Kestävyysvaje mainitaan Suomen hallitusohjelmassa ja sitä toistavat myös kansainväliset, OECD:n ja EU:n kaltaiset organisaatiot. Kestävyysvajeesta on tullut Suomessa iskusana, joka poliittisessa keskustelussa usein rinnastetaan ”talouden realiteetteihin”.¹ Esimerkiksi entinen pääministeri Jyrki Katainen² ja tämän teoksen kirjoittamisen aikaan virassa istuva pääministeri Juha Sipilä³ ovat esittäneet kestävyysvajeen vähentämisen ensisijaiseksi kotimaiseksi yhteiskuntapoliittiseksi haasteeksi. Sama tavoite on SDP:n talouspoliittisessa ohjelmassa.⁴ Käytännössä koko kotimainen puoluekenttä jakaa tavoitteen kestävyysvajeen paikkaamisesta. Erimielisyyksiä on lähinnä siitä, kuinka suuri vaje on ja millä keinoilla sitä tulisi paikata.⁵

Eri poliittisten toimijoiden yhteinen huoli ja tilannekuva on ensi näkemältä selkeä: nykyisenlaiseen hyvinvointivaltioon ei ole varaa, ja mikäli nykymeno jatkuu, rahat loppuvat kesken. Ajatus kestävyystä herättää samalla myös myönteisiä tunteita, minkä vuoksi kestävyysvaje kuulostaa varsin ikävältä ongelmalta.⁶ Ensivilkaisu on kuitenkin petollinen. Millaisia

poliittisia valintoja julkisen talouden kestävydestä huolehtiminen sisältää? Minkä olisi tarkoitus kestää ja minkä ei? Minkä kestävyys on ylipäättään toivottavaa ja minkä ei? Millaiseen julkistalouteen kansalaiset haluavat sitoutua myös tulevaisuudessa? Onko säilytettävä valtio enää hyvinvointivaltio? Entä voivatko rahat edes loppua kesken, jos valtion rahoitustapoja vaan muutetaan erilaisiksi? Otetaanko kestävyyslaskelmissa huomioon mahdollisuus muuttaa rahoitustapoja?

Minkään yhteiskunnallisen järjestelyn kestävydestä ei voida puhua ottamatta kantaa siihen, millaisen yhteiskunnan halutaan kestävän ja miten tätä yhteiskuntaa aiotaan ylläpitää.⁷ Huoli julkisen talouden kestävyysvajeesta on kaventanut kotimaista poliittista keskustelua käsittelemään yhtä hyvin kapeasti määriteltä mittaria. Julkistalous on kuitenkin vain osa politiikkaa ja kansantaloutta, eikä julkistalouden kestävyys arviota voida irrottaa koko kotimaisen ja kansainvälisen talouden järjestämistavan ja sen kestävyys pohdinnasta. Yhden kapean mittarin varassa tehty politiikka voi johtaa sellaisen valtion ja yhteiskunnan luomiseen, joka ei nauti kansalaisten luottamusta. Talouspolitiikan liiallinen yksinkertaistaminen on vaarallista. Kestävyysvajeen kaltaiset yksinkertaiset ideat peittävät alleen hyvin monenlaisia poliittisia valintoja, joiden vain oletetaan olevan kestäviä. Ellei näitä oletuksia, valintoja ja kansantalouden monimutkaisuutta ymmärretä riittävän hyvin, kestävyysvajeen poistamiseen tähtäävä politiikka voi paitsi rapauttaa julkisen sektorin rahoitusta ja haitata koko kansantaloutta myös johtaa kestävämmän politiikan ajamiseen.⁸

Hyvinvointivaltion rahoituksen, talouspolitiikan ja kansantalouden toiminnan suhdetta koskeva kotimainen keskustelu on ollut pitkälti julkishallinnon kirstunvartijoiden ja valtavirtaisten taloustieteilijöiden analyysien varassa. Tässä luvussa tarkastelen julkisrahoitusta laajemmasta näkökulmasta, osana valtion talouspoliittisen roolin ja toiminnan sekä talouden instituutioiden muutosta. Tämä näkökulma on tyypillinen poliitti-

sen talouden tutkimuksen tieteenalalle.⁹ Tämän lisäksi pohdin kestävyysvajeen hallintamahdollisuuksia niin kutsutun jälkikeynesiläinen taloustieteen esiin nostamista näkökulmista.¹⁰ Molemmat näkökulmat avaavat valtavirtaista taloustiedettä laajempia näkymiä julkisen talouden luonteeseen ja sen kestävyys-
den hallintaan eri taloustilanteissa.

KESTÄVYYSVAJEEN PAIKKAAMISEN POLITIIKKA

Huoli julkisen sektorin rahoituksen kestävyydestä nousi vahvasti kotimaiselle poliittiselle agendalle 2000-luvun ensimmäisen vuosikymmenen lopussa kansainvälisen finanssikriisin ja Euroopan taluskriisin aikana.¹¹ Suomessa Valtiovarainministeriö (VM) muotoili ensimmäisenä tämän huolen ja vaikutti siten myös julkisen talouden kestävyyspolitisoitumiseen.¹² VM:n vuonna 2007 esittelemän ja sittemmin julkiseen keskusteluun ja valtionhallinnon päätöksentekoon vakiintuneen määritelmän mukaan julkistalouden kestävyysvaje tarkoittaa sitä, että säädettyin julkisin hoito-, hoiva- ja sosiaaliturvavelvoittein sekä annetu-
tuin veroastein julkisen talouden alijäämä alkaa tulevaisuudessa kasvaa, kun väestö vanhenee ja työikäisten määrä pienenee.¹³ Toisin sanoen valtion, kuntien ja julkiseen kirjanpitoon lasket-
tavien sosiaaliturvarahastojen odotettavissa olevat tulot eivät riitä tulevaisuudessa kattamaan odotettavissa olevia menoja. Rahoituksen varmistamiseksi tulisi nostaa veroja tai sosiaaliturvamaksuja – tai sitten täytyy yksinkertaisesti leikata menoja.

Kestävyysvajelaskelmat perustuvat monimutkaisiin ennusteisiin, arvioihin ja oletuksiin talouden tulevaisuudesta.¹⁴ Siksi kestävyysvajeen määritelmä ei ole koskaan täysin selkeä. Elinkeinoelämän tutkimuslaitos ETLAn tutkimusjohtaja Tarmo Valkonen on kutsunut monia kotimaisia kestävyysvajeen laskutapoja ”tieteellisesti alkeellisiksi”.¹⁵ Näistä epäselvyyksistä huolimatta kestävyysvajeesta puhutaan yleensä faktana, joka

täytyy tunnustaa politiikan teossa.¹⁶ Muiden muassa VM, Elinkeinoelämän tutkimuslaitos (ETLA), Suomen Pankki ja Euroopan komissio ovat laskeneet kestävyysvajeen suuruuden jokseenkin erilaisilla oletuksilla.¹⁷ Käytännössä kaikki poliittiset puolueet ovat myös käsittäneet vajeen erisuuruiseksi.¹⁸

Kiistely kestävyysvajeen määrästä ilman keskustelua ”kestävyyden” luonteesta eli siitä, minkä olisi tarkoitus kestää, miten ja miksi, vaikuttaa järjettömältä.¹⁹ Jo kestävyysvajeen laskentatapoihin liittyy monia poliittisia, oikeudellisia ja taloudellisia valintoja.²⁰ Työttömyysaste on tästä hyvä esimerkki. Kansantalouden työttömyysasteen arvioitu kehitys vaikuttaa olennaisesti kestävyysvajeen suuruuden arvioon. Työttömyysasteeseen vaikutetaan kuitenkin ratkaisevasti talouden instituutioiden muotoilun ja harjoitetun talouspolitiikan keinoin. Esimerkiksi rahapolitiittisesti suvereeni valtio pystyy keskuspankin velanannon avulla valjastamaan talouden käyttämättömät resurssit – työvoima mukaan lukien – käyttöön täysimääräisesti talouspolitiikan keinoin.²¹ Euroalueen jäsenvaltio, jonka rahoitus perustuu veroihin tai markkinaperusteen velkaan, ei sen sijaan voi harjoittaa aktiivista työllistämisperäistä velkaantumatta tai korottamatta veroja, millä on kielteisiä taloudellisia seurauksia. Valtiontalouden kestävyys pohdinnassa ei siis pelkästään arvioida työttömyyttä, vaan tehdään myös linjauksia sen hallintatapojen ja hyväksyttävän työllisyyspolitiikan suhteen. Tällä on vaikutuksia poliittisen kestävyysarviointiin. Mikäli työttömyys kasvaa liian suureksi, paine talouden instituutioiden muuttamiseksi todennäköisesti lisääntyy.

Kestävyysvaje on VM:n mukaan poliittinen ongelma, koska tulojen ja menojen tuleva epätasapaino tulee aiheuttamaan sukupolvien välisiä jännitteitä. VM tiivistää tämän näin:

Kestävyysarviot eivät ole julkisen talouden kehitystä koskevia ennusteita. Ne on ymmärrettävä painelaskelmiksi,

*jotka kuvaavat väestörakenteen, julkisen talouden sitoumusten sekä verorasituksen kesken vallitsevia jännitteitä. Kun näiden jännitteiden paine kasvaa riittävän voimakkaaksi, yhteiskunta sopeutuu siihen tavalla tai toisella. Verotusta saatetaan kiristää ja julkisista hoito- ja hoivavelvoitteista joudutaan ehkä tinkimään, jolloin sukupolvien väliset eturistiriidat voivat kärjistyä. Tapahtumien kulkua on mahdottomalta ennustaa.*²²

VM nostaa sukupolvien taloudelliset intressit politiikan tekemisen lähtökohdaksi. Määritelmästä jää epäselväksi, miksi tästä lähtökohdasta määriteltyä sukupolvien välistä oikeudenmukaisuutta tulisi pitää olennaisena politiikan arviointikriteerinä nyt tai tulevaisuudessa. VM siis vain olettaa, että tämä politiikan arviointikriteeri on aina olennainen. Kestämätön julkistalous voi määritelmän mukaan olla esimerkiksi sellaista, jossa jotkin sukupolvet joutuvat maksamaan julkishyödykkeistä enemmän kuin he rahallisesti arvioituna saavat. Kestävä julkistalous taas on jotain sellaista, missä sukupolvien väliset eturistiriidat eivät pääse ”kärjistymään”. VM ei kuitenkaan määrittele, millaiset eturistiriidat olisivat hyväksyttäviä ja millaiset liian kärjistyneitä. VM ei edes arvioi, voisivatko tulevat sukupolvet pitää esimerkiksi korkeampaa verotusta tai huonompia sosiaalietuuksia oikeutettuina. On tietenkin selvää, ettei koskaan voida sanoa varmasti, mitä asioita tulevat sukupolvet pitävät toivottavana ja siten kestämissä arvoisina ja mitä eivät. Olisi kuitenkin naiivia vain olettaa, että edellisten sukupolvien tekemiä ratkaisuja sukupolvien välisestä oikeudenmukaisuudesta pidettäisiin tulevaisuudessa oikeutettuina. Viimeaikainen julkinen keskustelu työeläkkeistä on tästä hyvä osoitus.²³

Eturistiriidat eivät VM:n määritelmän mukaan tule kärjistymään, mikäli tiettyjä poliittisia valintoja tehdään jo nyt.

Tulevaisuuden ongelmia voidaan VM:n mukaan ratkaista nimenomaan ”tasapainottamalla” julkistaloutta.²⁴ Tämä tarkoittaa julkisten menojen jatkuvaa karsimista, koska ministeriö pitää verojen nostoa ja velanottoa sekä vastuuttomana että kilpailukyvyn kannalta haitallisena. Julkisen sektorin menot ovat VM:n mukaan suurin uhka Suomen talouspolitiikan vakaudelle ja ”kansainväliselle uskottavuudelle”, koska ne uhkaavat aina kohota hallitsemattomasti. Julkisten menojen esitetään osoittautuvan aina pysyviksi menoiksi, joita on vaikeaa rajoittaa ja jotka syövät aina vaan lisää verotuloja. Näiden uskomusten perusteella julkisen sektorin alijäämä tulee aina kasvamaan hallitsemattomasti ilman ”sopeutustoimia” eli jatkuvia meno-leikkauksia. VM on näin ollen tehnyt valinnan pitää veroaste ennallaan ja minimoida velanotto.²⁵ Näiden valintojen vuoksi vain nykyistä riisutumpaa valtiota pidetään ”kestävänä” nyt ja tulevaisuudessa. Samalla tullaan olettaneeksi, että myös tulevat sukupolvet pitävät riisuttua valtiota oikeudenmukaisena.

Julkinen talous on VM:n mukaan kestäväällä pohjalla vain silloin, jos valtio, kunnat ja sosiaaliturvarahastot saavuttavat parin seuraavan vuosikymmenen aikana rakenteellisen ylijäämän, joka vastaa suuruudeltaan neljää prosenttia Suomen bruttokansantuotteesta.²⁶ Ylijäämät ja alijäämät voivat vaihdella vuosittain suhdanteiden mukaan, mutta rakenteellinen ylijäämä tarkoittaa sitä, että valtiolle ja kunnille jää pitkällä aikavälillä koko ajan keskimäärin enemmän rahaa käteen kuin ne kuluttavat.²⁷ Rakenteellisella ylijäämällä tarkoitetaan siis karkeasti ottaen sitä, että julkinen sektori kerää pankkitililleen ja julkisen sektorin työeläkerahastot sijoitusvarallisuuteensa keskimäärin enemmän rahaa kuin ne varallisuudestaan käyttävät. VM:n mukaan valtioneuvosto saadaan kestäväksi säästämällä nyt tulevaisuuden suurempien menojen kattamiseksi.

Tavallisen kotitalouden kohdalla tämä logiikka on epäilemättä pätevä. Kuitenkin nykyisessä rahataloudessa valtioista puhuttaessa tilanne on täysin toisenlainen. Tämä johtuu

siitä, että valtiontalouden ylijäämät ja alijäämät vaikuttavat välittömästi kansantalouden suorituskykyyn. Julkinen sektori ei voi säästää vaikuttamatta haitallisesti yksityisen sektorin toimintaan kuin poikkeustapauksissa, joissa vaihtotase on huomattavasti ylijäämäinen. Valtiot luovat menoillaan taloudellista toimintaa ja lisäävät yksityisen sektorin varallisuutta. Verotuksella ne puolestaan vähentävät taloudellista toimintaa ja yksityisen sektorin varallisuutta. Rakenteellinen ylijäämä tarkoittaa sitä, että julkinen sektori poistaa yksityisen sektorin taloudellisesta toiminnasta ja varallisuudesta koko ajan enemmän kuin se tuottaa tilalle. VM olettaa, että tästä ei koidu ongelmia.²⁸ Kun valtio tekee ylijäämäisiä budjetteja, talouden kokonaiskysyntä kuitenkin vähenee, mikä voi entisestään vähentää yritysten halua investoida.²⁹ Vähenevä kysyntä ja investointiaste sekä näiden myötä lisääntyvä työttömyys vähentävät helposti verotuloja ja lisäävät julkisen sektorin menoja. Ylijäämän saavuttamisesta tulee näin ollen entistä vaikeampaa tai jopa mahdotonta. Myös sosiaaliturvarahastojen kohdalla ylijäämän lisääminen voi johtaa ongelmiin. Liian suuri ylijäämä voi muun muassa lisätä talouden riskialttiutta ja tehdä tuotto-odotuksista täysin epärealistisia, ellei rahoilla saada tuotettua jatkuvasti reaali-investointeja.³⁰

Julkisen sektorin rakenteellinen ylijäämä ei siis tarkoita vain rahojen säästämistä tulevaisuuden varalle vaan myös taloudellisen toiminnan ja sen myötä tulevaisuuden verotulojen jatkuvaa vähentämistä. On totta, että väestön ikääntymisen aiheuttama menojen nousu on ongelma julkistaloudelle. Sitä ei kuitenkaan voida ratkaista rahoituksellisella ylijäämällä tai edes tasapainolla, mikäli yritykset eivät jatkuvasti investoi saman verran uudella velkarahalla tai mikäli vaihtotase tai rahoitustase eivät ole runsaasti ylijäämäisiä. Tämä pätee sekä veronkorotuksiin että leikkaamiseen: Verotuksen nostaminen johtaa yksityisen sektorin käytettävissä olevien varojen vähenemiseen eli kotitalouksien varallisuuden ja yritysten voittojen pienenemiseen.

Leikkauspolitiikka taas vähentää näiden vaikutusten ohella myös suoraan työpaikkoja.

Vahvalla nousukaudella kestävyysvajetta pienentävien toimenpiteiden tekeminen ei aiheuta suuria ongelmia, vaan todennäköisesti vain hidastaa kasvua. Tämä voi olla talouskuplien välttämisen kannalta jopa hyödyllistä. Lamakaudella ja kasvutoman talouden olosuhteissa vaikutukset ovat kuitenkin hyvin ongelmallisia. Kun talouskasvu on heikkoa tai vaihtotase alijäämäinen, rakenteellisen ylijäämän tavoittelu voi jopa käynnistää taloustaantumaa. Taantumassa kestävyysvajeen paikkaaminen leikkaamalla tai veronkorotuksilla vain syventää taantumaa ja lisää vajeen suuruutta tulevaisuudessa entisestään. Kestävyysvajetta ei siis voida paikata ”rakenteellisella ylijäämällä” kuin vahvan noususuhdanteen tai huomattavan ylijäämäisen vaihtotaseen olosuhteissa. Muissa tilanteissa kestävyysvaje vain kasvaa jokaisen sitä vähentämään tarkoitettua toimenpiteen vuoksi.

Näistä ilmiöistä keskusteltiin paljon Euroopan talouskriisin aikana vuosina 2012–2013, kun kriisiin ajautuneita euro-maita vaadittiin tasapainottamaan budjettinsa. Esimerkiksi Kansainvälisen valuuttarahaston IMF:n pääekonomisti Olivier Blanchard totesi, että IMF oli aiemmin arvioinut Euroopan valtioiden menoleikkausten vaikutukset täysin väärin, koska se ei ollut huomioinut suhdannevaikutuksia riittävästi.³¹ Puheenvuorot kaikuivat kuuroille korville. Nykyaikaisen kilpailuvaltion instituutiot poistavat politiikan työkalupakista monia välineitä, joiden avulla voitaisiin tulla toimeen suhdanne ongelmien kanssa.³² Julkistalouden kestävyys edistämisen ainoaksi vaihtoehdoksi jää ”sopeutua” huonoon taloustilanteeseen menoja leikkaamalla. Nämä toimenpiteet johtavat tyypillisesti talouden heikkenemisen noidankehään, mikä nostaa ”sopeutus-tarvetta” aiempaa suuremmaksi. On vaikea nähdä, mikä tekisi tällaisesta politiikasta ylläpitämisen arvoista vuodesta toiseen.

HYVINVOINTIVALTION HYVISTÄ KEHISTÄ KILPAILUVALTIOON

Kestävyysvajeesta on mahdotonta puhua ottamatta kantaa siihen, millaisen valtion ja kansantalouden kestämistä ajetaan. Kestävyyspuheeseen liittyy näin ollen väistämättä erilaisia intressejä ja ideologioita. Kuten edellä havaittiin, Valtiovarainministeriö on osallistunut politiikkaan määrittelemällä onnistuneen politiikan arviointikriteerejä ja tekemällä linjauksia kestävyysvajeen sopivista vähennyskeinoista. VM on ajanut kestävyyspuheessaan riisutumpaa valtiota ja olettanut sen olevan tulevaisuudessa kansalaisten parissa oikeutettu. Verotuksen nousun estäminen ja julkisen sektorin tehtävien karsiminen sopivat hyvin yhteen nykyään päätöksentekijöiden keskuudessa vallitsevan kilpailuvaltion ideologian kanssa.

Hyvinvointivaltioideologian aikakaudella käsitys kestävydestä olisi ollut varsin toisenlainen. Niin sanottujen *hyvien kehien* tuottaminen koko yhteiskunnassa oli pohjoismaisten hyvinvointimallien rakentamisen yksi kantavista ideoista³³ (ks. luku 1 tässä teoksessa). Hyvillä kehillä tarkoitetaan sitä, että yhteiskuntapolitiikalla tavoitellaan synergioita erilaisten yhteiskunnallisten kehityskulkujen välille. Myös Suomessa hyvät kehät sitoivat yhteen sosiaali- ja talouspoliittiset strategiat. Hyviä kehiä tavoiteltiin demokraattisen osallistumisen, hyvinvoinnin ja taloudellisen tuotannon kasvun välille. Hyvien kehien periaatteen nojalla valtio saattoi vahvistaa julkisen talouden kestävyttä esimerkiksi nostamalla investointiastetta ja työllisyyttä valtionyhtiöiden pitkäaikaisilla investoinneilla, kasvattamalla palkkatasoa kotimaisen kysynnän lisäämiseksi sekä houkuttelemalla näiden avulla Suomeen lisää työvoimaa tulevaisuuden verotulojen lisäämiseksi.

Hyvien kehien idea oli hyvinvointivaltioiden poliittisen talouden kantava lähtökohta. Hyvinvointivaltio oli yhtä lailla talouspolitiikan tekotapaa kuin poliittisia päämääriä koskeva

idea. Hyvien kehien mukaista yhteiskuntapolitiikkaa toteutettiin etenkin Suomen hyvinvointivaltion rakennus- ja kulta-kaudella, jolloin tavoitteina olivat täystyöllisyyttä tavoitteleva aktiivinen investointipolitiikka, naisten työelämään osallistuminen, universalismin periaatteet hyvinvointijärjestelmissä ja koulutuksessa, työntekijöiden ja työnantajien vahva järjestäytyminen, kansallisesti järjestetyt kaksikantaiset ja kolmikantaiset neuvottelujärjestelmät ja näiden vahva rooli työelämän sääntelyssä. Ylipäättään voidaan sanoa, että tavoitteena oli hyvinvointivaltion ja työelämän suhteiden tiivis yhteistyö. Talouden toimijoiden etujen sovittelu työmarkkinaosapuolten elimissä nähtiin hyvinvointivaltiolle sopivaksi tavaksi neuvotella yhteiskuntapolitiikasta.

Hyvien kehien idea ei ollut pelkästään pohjoismainen ilmiö. Sosiologi ja valtiotutkija Bob Jessop on kuvannut teollistuneiden maiden sodanjälkeistä yleistä yhteiskuntapolitiittista strategiaa keynesiläiseksi hyvinvointi-kansallisvaltiokapitalismiksi.³⁴ Suomen talouspoliittisessa strategiassa korostui kolme lähtökohtaa: teollisten investointien edistäminen, täystyöllisyyden ylläpito ja taloudellisen tasa-arvon kasvattaminen.³⁵ Kun valtionyhtiöt tekivät laajoja teollisia investointeja, tämä piti huolta kotitalouksien tulojen ja sitä myötä kysynnän ja varallisuuden kasvusta. Teknologiset innovaatiot ja työntekijöiden kasvava hyvinvointi puolestaan lisäsivät investointien tuottavuutta. Vaikka investoinnit eivät aina tuottaneet parhaalla mahdollisella tavalla, talouden tuottavuuspotentiali kasvoi, koska koulutus oli laadukasta ja hyvinvointi lisääntyi.

Teollisuus tähtäsi pääosin vientiin, mutta samalla kotimaisen kysynnän jatkuva kasvu vähensi talouskasvun riippuvuutta viennistä. Mikäli vienti ei vetänyt kansainvälisessä taantumassa riittävästi tuonnin kattamiseen, valuutta voitiin aina devalvoida. Tämä lisäsi teollisuuden vientikilpailukykyä ja vähensi ulkomaisten tuotteiden kysyntää niiden hintojen nousun vuoksi. Täystyöllisyyttä pidettiin tässä tilanteessa yllä

kolmikantaisesti sovitulla palkkamaltilla sekä tarvittaessa valtionyhtiöiden lisäinvestoinneilla ja julkisella työllistämisellä. Täystyöllisyys edisti merkittävästi myös taloudellista tasa-arvoa. Tasa-arvoa edistivät myös runsaat tulonsiirrot, joiden avulla yhteiskunnan tuottama varallisuus kanavoitui tehokkaasti kysynnäksi. Julkiset investoinnit, esimerkiksi koulut, päiväkodit ja terveydenhuolto lisäsivät samaan aikaan hyvinvointia ja kasvattivat kansantalouden tuotantopotentiaalia edelleen.

Hyvien kehien kasvustrategian aikana välttyttiin monilta julkisrahoituksen nykyongelmilta. Esimerkiksi julkisen velan bruttomäärä ei koskaan ollut ongelma. Vuonna 1950 Suomen valtionvelka oli nykyarvoltaan 228 miljoonaa euroa. Vuonna 1970 se oli 706 miljoonaa, vuonna 1980 noin 3 miljardia ja vuonna 1990 jo noin 9,9 miljardia euroa. Moni nykypoliitikoista voisi pitää tällaista kehitystä ”vastuuttomana” – kasvoihan absoluuttinen velkasumma yli 40-kertaiseksi. Velan vertaaminen bruttokansantuotteeseen ja velanmaksukykyyn antaa kuitenkin toisenlaisen kuvan. Vuonna 1950 valtionvelka oli 24,8 prosenttia bruttokansantuotteesta, kun taas vuonna 1990 se oli enää 10,1 prosenttia. Vuosien 1960 ja 1980 välillä suhde oli keskimäärin noin 9 prosenttia.³⁶ Nimellisen velan kasvattaminen ei johtanut reaalisen velan kasvuun tai edes budjettialijäämien muodostumiseen, koska talouskasvu ja täystyöllisyyden mahdollistama laaja veropohja tuottivat jatkuvasti korkeammat verotulot. Lisäksi on huomattava, että Suomen valtion nettosaatatavat olivat tuolloin erittäin korkeita: valtiolla oli paljon enemmän velka-saatavia kuin omaa velkaa.³⁷

Hyvinvointivaltion rakennus- ja kultakaudella valtio edisti tuotantoa vain osittain avoimen talouden periaatteisiin nojaten, minkä vuoksi Jessopin kuvaus ”kansallisvaltiokapitalismista” on osuva. Suomessa valtio säätelä markkinoita perusteellisesti. Muun muassa työvoiman liikkumisen ja pääomaliikkeiden sää-tely oli keskeinen osa kansainvälisen talouden arkkitehtuuria. Myös pankkien luotonantoa säänneltiin vahvasti. Kotimainen

rahoitussektori oli tämän vuoksi pieni ja kotitalouksilla ei ollut juuri velkaa nykytilanteeseen verrattuna.

Suomen taloutta avattiin 1980-luvulta eteenpäin sääntelyä purkamalla ja suoraa sääntelyä vähentämällä. Talouden avaaminen toi Suomen kansantalouteen uusia riskejä. Esimerkiksi kotitalouksien velan määrä kasvoi 1980-luvun aikana 50 prosentista 90 prosenttiin niiden käytettävissä olevista tuloista.³⁸ Jälkikäteen voidaan sanoa, että suomalaiset astuivat lähes kaikkiin avoimen talouden ansoihin. Velkaantuminen ulkomaisessa valuutassa oli yksi merkittävimmistä ansoista. Se lisäsi kansantalouden riippuvuutta viennistä juuri ennen tärkeimmän kaupapakumppanin eli Neuvostoliiton romahdusta. Hyvien kehien politiikka loppuikin 1980-luvun lopun kasinovuosiin ja niiden tuottamaan lamaan. Valtio pelasti pankkijärjestelmän, mutta tämän vuoksi työttömyys lisääntyi ja kotimainen kysyntä heikkeni.

1990-luvun alussa kotimaisen yhteiskuntapolitiikan suunta muuttui kokonaisvaltaisesti: hyvinvointivaltion paradigma väistyi kilpailukykyä, ”luovaa tuhoa” ja työn tarjontaa korostavan kilpailuvaltion idean tieltä.³⁹ Poliittinen, taloudellinen ja virkamieseliitti omaksui tämän idean Suomessa laajasti laman tuoman tilaisuuden myötä.⁴⁰ Kilpailuvaltioajattelun mukaan vain kilpailevien yritysten uskotaan voivan tehdä oikeutetusti päätökset investoinneista ja työllisyydestä. Uusi talouspoliittinen ideologia ei anna valtiolle tilaa kasvattaa taloutta tai työllisyyttä venettä soutamalla, vaan ainoastaan peräsiintä kääntämällä eli erilaisia kannustimia säättämällä. Tämä pätee myös julkistalouden kestävyyyteen. Mikäli yritykset eivät päästä investoida ja tähän kohdistuvat kannustimet eivät pure, ainoaksi vaihtoehdoksi jää julkisten menojen leikkaaminen aina, kun niihin kohdistuu kasvupaineita.

Hyvinvointivaltiosta puhutaan toki edelleen.⁴¹ Sen instituutiot on kuitenkin pitkälti valjastettu kilpailuvaltion palvelukseen. Hyvinvointivaltion ei enää odoteta tuottavan kasvua,

työllisyyttä, tuottavuutta tai tasa-arvoa, vaan lähinnä tarjoavan kansainvälisille yrityksille ja investoinneille vakaan ja kilpailukykyisen toimintaympäristön ja osaavaa työvoimaa yhä pienemmillä kustannuksilla. Kilpailuvaltion ideologiassa demokratian, hyvinvoinnin ja talouskasvun välille ei enää tavoitella synergioita. Demokratian ja järjestäytymisen korostamisen sijaan valtion ja työmarkkinajärjestöjen toimintaa pyritään rajoittamaan, koska näiden nähdään vääristävän markkinoita. Tasa-arvo voi näyttää esimerkiksi palkkapolitiikassa pikemmin kilpailun esteeltä kuin investointien kasvattamisen tavalta. Täystyöllisyyuskään ei ole tavoitteena: on toki mahdollista, että yritykset investoivat niin paljon, että täystyöllisyys saavutetaan, mutta valtion tehtävä ei ole taata sitä. Universalistinen hyvinvointi näyttää tästä näkökulmasta lähinnä ”häviäjien” huolehtimisesta ja yhteiskuntarauhan ylläpidosta maksettavalta kustannuserältä, jonka ”voittajat” maksavat.

Talous- ja yhteiskuntapolitiikan suuntaviivojen muutos ei ole tietenkään tapahtunut vain Suomessa. Bob Jessopin mukaan hyvinvointivaltion politiikasta siirryttiin kilpailuvaltion politiikkaan lähes kaikkialla teollistuneessa maailmassa 1990-luvulla, joskin hyvin erilaisin painotuksin. Myös valtion rooli muuttui merkittävästi. Sosiologi ja poliittisen talouden tutkija Wolfgang Streeck on tarkastellut kattavasti valtion talouspoliittisen roolin muutosta teollisuusmaissa hyvinvointivaltion kultakauden jälkeen.⁴² Markkinatalouden laajentamista ja syventämistä ajavan uusliberaalin talousideologian nousu politiikassa sekä pääoman eli työnantajien, omistajien ja rahoitussektorin vähittäinen nousu poliittiseen valta-asemaan 1970-luvulta alkaen johti valtion legitimeettikriisiin talouseliittien silmissä. Kriisin jälkeen valtion rooli muuttui taloudesta kahdessa eri vaiheessa.

Ensin verovaltio muuttui velkavaltioksi. Hyvinvointivaltiokaudella talouskasvua edistettiin palkkatasoa kasvattamalla melko korkean inflaation ja verotuksen olosuhteissa. Näiden

toimien taustalla olivat erityisesti työmarkkinajärjestöt ja sosiaalidemokraattiset hallitukset. Tämä strategia suosi palkansaajia ja velallisia. Pääoman ja uusliberaaleja ajatuksia omaksuneiden keskustaoikeistolaisten ja -vasemmistolaisten hallitusten valta-asemaan nousun jälkeen palkkatason kasvu pysäytettiin, varakkaiden verotusta lievennettiin merkittävästi ja inflaatiota pyrittiin torjumaan velkojen suosimiseksi. Streeckin mukaan suurin osa Euroopan valtioista ajettiin pysyvän alijäämän tilaan, jossa tuloja pyrittiin pitämään jatkuvasti menoja pienempänä. Streeckin mukaan valtion rooli on muuttunut Euroopassa viimeisimmän talouskriisin myötä uudelleen. Velkavaltiota ei pidetä enää eliittien parissa hyväksyttävänä, vaan talouspolitiikan johtaviksi ohjenuoriksi ovat nousseet valtion resurssien, talouspoliittisen toimivallan ja valtiosuvereniteetin sekä näiden myötä demokraattisen päätöksenteon rajoittaminen. Valtiosta on tullut tämän vuoksi lähinnä talouden ohjaaja ja sääntelijä. Streeck kutsuu tätä roolia vakauttajavaltioksi. Samalla talouden moottoriksi on noussut yksityinen velka ja yleisemmin rahoitussektorin toiminta.⁴³

KILPAILUVALTION HALLINTASTRATEGIAT

Hyvinvointivaltion ja kilpailuvaltion tapaiset talouspoliittiset ideat eivät ole jääneet pelkiksi valtionhallinnon ja poliittikkojen omaksumiksi ideologioiksi tai tavoiksi toteuttaa politiikkaa jossain tietyissä raameissa. Ne ovat osoittautuneet kokonaisvaltaisiksi tavoiksi järjestää talouden instituutiot, talouden toimijoiden työnjako ja talouspolitiikan käytännöt.⁴⁴ Kilpailuvaltiota tukevan ajattelutavan yleistymisen myötä teollistuneissa maissa on muun muassa edistetty yritysten ja sijoittajien kansainvälistymistä, talouksia on avattu muista maista peräisin olevalle toiminnalle ja valtion koko toimintakenttä on määritelty uudelleen. Teollisuusmaiden välillä on kuitenkin huomattavia eroja

siinä, kuinka talouden instituutiot on toteutettu ja millaista politiikkaa on harjoitettu. Toisin sanoen pitkälle kehittyneissä kapitalismeissa on siirrytty *erilaisiin* kilpailuvaltioihin.

Yritysten investointeihin ja liikkuvaan työvoimaan kohdistuvassa kansainvälisessä kilpailussa voidaan menestyä monilla eri tavoilla. Näitä tapoja voidaan kuvata kilpailuvaltion *hallintastrategioiden* käsitteen avulla. Erilaisten hallintastrategioiden onnistumisen syy on se, että yhteiskunnan erilaiset instituutiot voivat tukea toisiaan eri tavoilla. Tämä ajatus on tuttu kapitalismin variaatioita koskevasta tieteellisestä keskustelusta.⁴⁵ Kapitalismin variaatioiden tutkimuksessa on havaittu, että kapitalististen talouksien erilaiset instituutiot ja niiden tuottamat talouden koordinaatiotavat edistävät yritysten menestystä ja pääoman kasautumista jokseenkin erilaisten synergioiden avulla. Esimerkiksi niin kutsutuissa koordinoituissa markkinatalouksissa synergiat tulevat sopimusratkaisuista ja yleisemmin ottaen neuvottelusta, kun taas liberaaleissa markkinatalouksissa synergiat ovat lähtöisin joustavista ja nopeasti reagoivista markkinoista. Tärkeimmät synergiat vallitsevat markkinoiden järjestämistavan, yritysten hallintotavan, työpolitiikan, koulutus- ja innovaatiojärjestelmien, teollisuuspolitiikan sekä makrotalouden hallintatapojen välillä.

Bob Jessop on tunnistanut kolme johdonmukaista hallintastrategiaa, jotka ovat olennaisia Suomen kilpailuvaltion analyysin kannalta.⁴⁶ Ensiksikin kilpailuvaltion hallintastrategiana voi olla *uusliberalismi*. Uusliberaali hallintastrategia tarkoittaa kilpailuvaltion ideologian täydellistä omaksumista: instituutiot luodaan mahdollisimman joustaviksi ja kilpailua pyritään edistämään. Valtion ei tässä strategiassa tule osallistua taloudelliseen toimintaan muuten kuin talouden kokonaisuksyntää ja markkinainstituutioita ylläpitämällä. Tämä vastaa hyvin Streeckin käsitystä vakauttajavaltiosta. Strategian oletuksena on, että pääoman kasautumista voidaan parhaiten edistää julkisen sektorin pakkokeinoin luomassa markkinayhteiskunnassa, jossa

annetaan valtaa muutосkykyisille yrittäjille, vapautetaan pääoman toimintamahdollisuuksia ja tehdään työvoimasta joustavampaa. Joustavuutta voidaan edistää esimerkiksi luopumalla keskitetystä työmarkkinapolitiikasta ja heikentämällä sosiaaliturvaa. Uusliberalismi on ennen kaikkea kilpailun edistämisen, sääntelyn purkamisen ja yksityistämisen strategia. Strategiaan kuuluu uuden julkisjohtamisen (*New Public Management*) ajatusten mukainen näkemys julkisen sektorin rajoitetusta toiminnasta markkinoiden luojana ja kuluttajakansalaisuuden edistäjänä. Sääntelyn purkaminen kohdistuu ennen kaikkea kansainvälisen liikkuvuuden esteisiin. Tämän lisäksi osa uusliberalistista strategiaa on välittömän verotuksen ja ylipäänsä julkisen kulutuksen merkittävä ja jatkuva alentaminen.

Toinen strategia on *neokorporatismi*.⁴⁷ Neokorporatistmin lähtökohtana on löytää tasapaino avoimen kilpailun ja sopimusperustaisen koordinaation välillä. Neokorporatistisen strategian oletuksena on, ettei pääoman kasautumista voida edistää pelkästään antamalla yrittäjyydelle lisää valtaa, koska avoimen talouden nopeat muutokset vaativat sosiaalista ja kulttuurista sopeutumiskykyä. Ihmiset eivät kykene omaksumaan tuottavampia teknologioita tai taloudellisen toiminnan tapoja, ellei esimerkiksi sopivaa koulutusta tai lastenhoitoa ole tarjolla tai jos läheisten uskomukset ja arvot sotivat uusia toimintatapoja vastaan. Näin ollen tarvitaan jonkinasteista suunnitelmallisuutta, neuvotteluja ja huomattavia sosiaalisia investointeja. Strategiaan ei kuitenkaan kuulu ylhäältä alaspäin tapahtuva sanelu, vaan ruohonjuuritason muutospyrkimysten tukeminen ja koordinaatio. Tämä tarkoittaa esimerkiksi työmarkkinapolitiikassa siirtymistä keskitetystä sopimusjärjestelmästä paikalliseen sopimiseen. Strategian avainsanoja ovat sosiaalinen sääntely (*social regulation*), sidosryhmät ja politiikkaverkostojen ohjaaminen. Sopeutumis- ja muutосkykyä voidaan edistää sosiaaliturvassa esimerkiksi niin kutsutuilla *flexicurity*-malleilla, joissa työttömyysturva ja uudelleen koulutukseen

tarkoitettut tuet ovat hyvätasoisia mutta melko lyhytaikaisia. Julkisen sektorin toiminnassa päähuomio kiinnittyy julkisyksityisten kumppanuuksien luomiseen yritysten ja kolmannen sektorin toimijoiden kanssa sekä esimerkiksi universalistiseen koulutukseen ja terveydenhuoltoon kohdistuviin laajoihin sosiaalisiin investointeihin. Toisin kuin uusliberaalissa strategiassa, julkisrahoituksella on neokorporatismeissa hyvin tärkeä asema.

Kolmas Jessopin strategioista on *neostatismi*. Neostatismi muistuttaa neokorporatismia siinä mielessä, että julkisella sektorilla on keskeinen asema yksityisen sektorin koordinoijana, sopimusten ohjaajana ja toiminnan rahoittajana. Strategian lähtökohta on kuitenkin yksityisen toiminnan ohjaaminen ylhäältä alaspäin. Siinä markkinoita ja yrityksiä pyritään muokkaamaan neuvottelun, sääntelyn ja aktiivisen talouspolitiikan avulla sellaisiksi, että ne toteuttavat julkisesti asetettuja strategisia päämääriä. Strategian avulla voidaan esimerkiksi tunnistaa valtioiden suhteellisia etuja ja vahvuuksia sekä edistää näiden mukaista vientikilpailukykyä, tai sitten suojata koko talousjärjestelmän kannalta keskeisiä toimintoja kansainvälisen kilpailun mahdollisilta häirtatekijöiltä. Neostatistisessa strategiassa arvioidaan yksityisen ja julkisen sektorin suorituskykyä sekä pyritään jatkuvasti muodostamaan uusia kollektiivisia resursseja strategisten kohteiden rahoittamiseksi. Esimerkiksi työmarkkinajärjestelmässä voidaan korostaa paikallisen sopimisen sijaan keskitettyjen kolmikantaisten ratkaisujen tekemistä, mikäli sen avulla voidaan saavuttaa valtion asettamia tavoitteita tehokkaammin. Pääoman kasautumista voidaan edistää esimerkiksi innovaatiotuilla ja teknologiasiirron sääntelyllä uusien toimialojen ja klustereiden synnyttämiseksi. Työmarkkinapolitiikassa voidaan keskittyä esimerkiksi hintajoustavuuden sijaan työntekijöiden taitojen joustavuuden kehittämiseen.

Suomessa ei ole omaksuttu johdonmukaista hallintastrategia: pikemminkin vaikuttaa siltä, että toimitaan sekalaisten

Taulukko 3.1. Kilpailuvaltion hallintastrategiat.

	Uusliberalismi	Neokorporatismi	Neostatismi
<i>Avainidea</i>	Joustavuuden edistäminen markkinainstitutioiden avulla	Innovaatioiden edistäminen ja muutoksen koordinointi	Yritystoiminnan strateginen edistäminen
<i>Kilpailuvaltion omaksumistapa</i>	Edistä vapaata kilpailua	Tasapainota kilpailu ja yhteistyö	Siirry suorasta valtion sääte-lystä kilpailun sääntelyyn
<i>Sääntelyn lähtökohdat</i>	Vähennä lain ja valtion roolia	Hajauta ja sääntele talouden itsesäätelyä	Omaksu taloudellista toimintaa ohjaava kansallinen strategia
<i>Julkisen ja yksityisen suhde</i>	Yksityistä julkisen sektori	Laajenna sidosryhmäyhteistyötä	Seuraa julkisen ja yksityisen sektorin suori-tuskykyä
<i>Julkisen sektorin järjestämisen lähtökohdat</i>	Omaksu markkinamekanismeja minimoidulla julkisella sektorilla	Laajenna julkisyksityisiä kumppanuuksia	Luo valtion ohjaamia julkisyksityisiä kumppanuuksia
<i>Kansainvälistymisen strategia</i>	Vapauta talouden virrat ulos- ja sisäänpäin	Suojele talouden ydinsektoreita avoimessa taloudessa	Suojaa ydinsektorit avoimelta taloudelta
<i>Julkisrahoituksen asema</i>	Alenna suoraa verotusta ja lisää valinnanvapautta	Omaksu korkea verotus sosiaalis-ten investointien rahoittamiseksi	Laajenna kollektiivisia resursseja

Lähde: Jessop 2002, 262.

strategioiden mukaan, eikä niiden välillä juuri ole synergioita.⁴⁸ Euroopan unionin ja euroalueen jäsenyys ovat tuoneet suomalaisen kilpailuvaltioon vahvasti uusliberaaleja piirteitä, jotka näkyvät erityisesti julkisrahoituksen ja markkinasääntelyn rajoittamisena. Muuten kotimaisen kilpailuvaltion hallinnassa

korostettiin vielä 2000-luvun alussa neokorporatistisen strategian mukaisesti sosiaalisia investointeja ja innovaatiojärjestelmän kehittämistä. Lähtökohtana oli innovaatioiden ja talouden muutoskyvyn edistäminen korkean koulutuksen, tutkimuksen ja muutosturvan parantamisen keinoin. Samaan aikaan hallintastrategiassa omaksuttiin myös neostatistisia piirteitä, kuten kolmikantainen keskitetty sopiminen ja julkisyksityinen yhteistyö tutkimus- ja kehityspolitiikassa.

Viimeistään Sipilän hallituksen aikana neostatistisia keinoja on paitsi laajennettu myös käytetty aiemmasta poikkeavan kilpailustrategian edistämiseen. Kolmikantaisella sopimisella on edistetty erityisesti työn tuottavuutta, hintakilpailukykyä sekä työllistämiskustannusten ja julkisten menojen leikkaamista. Innovaatiojärjestelmään on puolestaan tuotu niin sanottuja uusmerkantilistisia piirteitä tutkimuksen vahvemman poliittisen ohjauksen myötä. Neokorporatistisesta innovaatioita ja muutoskykyä edistävästä strategiasta onkin viime vuosina siirrytty uusliberalismia ja neostatismia yhdistelevään strategiaan, jossa valtio määrittelee talouden suunnan, mutta jättää vastuun sen toteuttamisesta ja kustannuksista yrityksille ja kotitalouksille. Valtiosta on tullut paitsi vakauttaja- myös ohjaus- tai komenteluvaltio.

1990-luvun lopusta alkaen noin vuosikymmenen ajan toteutettu yhteiskuntapolitiikka onnistui erinomaisesti kilpailukykymittarien valossa. Suomi menestyi erinomaisesti käytännössä kaikilla keskeisten kilpailukykymittareiden osa-alueilla.⁴⁹ Kyky kilpailla ei kuitenkaan näkynyt menestyksenä kilpailussa. Tämä tukee hypoteesia johdonmukaisen hallintastrategian puuttumisesta. Kilpailuvaltion aikakaudella Suomen talouskasvu on ollut keskimäärin hitaampaa kuin hyvinvointivaltion rakennuskaudella, tulo- ja varallisuuserot ovat kasvaneet, eikä työllisyysaste ole *workfarismin* eli työttömien aktivoinnin (ks. luku 1 tässä teoksessa) myötä juuri parantunut (vaan monilla sektoreilla heikentynyt) tai työttömyysaste pienentynyt.⁵⁰ Mikä merkittä-

vintä, investointeja tehdään yhä vähemmän.⁵¹ Elinkeinoelämän keskusliitto on varoittanut jopa pitkän aikavälin ”investointilamasta”.⁵²

Suomi ei ole yksin tässäkään tilanteessa. Kilpailuvaltiota ei voida pitää länsimaaisissa hyvinvointivaltiossa erityisen onnistuneena taloudellisen kasvun strategiana, mikäli sitä verrataan aiempiin strategioihin. Länsimaisten hyvinvointivaltioiden kasvu on ollut aiempaa hitaampaa, investointeja tehdään yhä vähemmän ja laajoja finanssikriisejä on ollut aiempaa enemmän.⁵³ Yleinen selitys tälle kehitykselle on kilpailuvaltion hallintastrategian sijaan väestön ikärakenteen muutos, joka näkyy talouden tuotantopotentiaalin vähentymisenä. Toisaalta on huomattava, että tuotantoa ja varallisuutta on siirtynyt runsaasti pois myös mittareiden mukaan hyvin kilpailukykyisistä ja edelleen korkean tuotantopotentiaalin maista. Yritykset ja sijoittajat ovatkin hyödyntäneet monia avoimen talouden mahdollisuuksia, kuten voittojen siirtämistä veroparatiiseihin ja tuotannon siirtämistä matalampien työllistämiskustannusten maihin. Kilpailuvaltion aikakaudella talouskasvu on hyödyntänyt lähinnä jo ennestään varakkaita.⁵⁴

Suomen talous kaikesta huolimatta kasvoi 2000-luvun ensimmäiselle vuosikymmenelle saakka. Yksi merkittävä syy tähän on se, että Suomeen tuli jatkuvasti paljon enemmän rahaa ulkomailta kuin maasta lähti, vaikka investoinnit Suomeen vähentyivätkin. Suomen vaihtotase oli 1990-luvun laman viimeisistä vuosista 2010-luvun talouskriisiin saakka positiivinen. Suomalaisyritykset ovat muuttuneet monikansallisiksi yrityksiksi ja eläkerahastojen sijoitustoiminta on kansainvälistynyt. Vaikka yritykset eivät enää tuota yhtä suurta osaa tuotteistaan Suomessa, ne kotiuttavat runsaasti voittoja maahan ja suuri osa erityisesti palvelusektorin toiminnasta on kansainvälistä. Myös ulkomaille tehdyt eläkesijoitukset tuovat kotimaisen talouden kiertoon rahaa ulkomailta. Valtion nettovelka kuvaa hyvin tätä

dynamiikkaa. Suomen valtion nettovelka oli vuonna 2013 yli 50 prosenttia bruttokansantuotteesta saatavien puolella.⁵⁵

Nämä menestystekijät kokivat vuonna 2008 alkaneen talouskriisin aikana merkittävän kolauksen. Vaihtotase on kääntynyt negatiiviseksi, koska Suomessa tuotetuille tavaroille ja palveluille ei ole ollut kysyntää, kansainväliset yritykset eivät ole joko tehneet huomattavia voittoja tai kotiuttaneet niitä, eivätkä ulkomaisten sijoitusten tuotot ole riittäneet näitä kompensoimaan. Tilannetta ei ole yritetty parantaa laajoilla julkisilla tai yksityisillä investoinneilla, jotka pitäisivät yllä talouden efektiivistä kysyntää. Kotimainen palkkasumma on kasvanut, mutta työllisyysaste ei ole parantunut. Kotitaloudet ovat yhä velkaantuneempia.

Jää nähtäväksi, johtaako suomalaisen kilpailuvaltion uusin hallintastrategia tämän suunnan kääntämiseen. Kovinkaan todennäköisenä tätä ei voida pitää. Neostatistisen strategian tärkein menestystekijä on valtion aktiivinen rooli koko yhteiskunnan ohjaamisessa sekä muutoksen tukemisessa ja rahoituksessa. Jo euroalueen säännöt tekevät aktiivisen makrotalouspolitiikan toteuttamisesta ja EU-jäsenyys markkinoiden sääntelystä hankalaa. Huoli julkisen talouden kestävyysvajeesta puolestaan tekee valtion menojen radikaalin lisäämisen erityisesti sosiaalisii investointeihin ja tutkimustoimintaan ideologisesti vaikeaksi.

HYVÄT KEHÄT 2010-LUVULLE?

Lopuksi on syytä pohtia kilpailuvaltion, sen hallintastrategian ja kestävyys suhdetta. Kilpailuvaltion poliittinen kestävyys on viime aikoina kyseenalaistettu poliittisen talouden tutkimuksessa. Wolfgang Streeck on esittänyt, että kapitalismin ja demokratian yhteiselo on tullut viime vuosikymmenten aikana todennäköisesti tiensä päähän.⁵⁶ Demokraattisten

vaatimuksien mukaisesti toteutetulla uudelleenjaolla on ollut Streeckin mukaan merkittävä asema sen varmistamisessa, että kapitalistinen talous pystyy vastaamaan laajasti kansalaisten tarpeisiin. Kilpailuvaltioideologian periaatteiden varaan rakennettu yhteiskunta edustaa Streeckin mukaan kapitalismia, jossa valtiot eivät ole kykeneviä vastaamaan kuin pieneen osaan niille kohdistetuista odotuksista.

Tämä on ongelma sekä kapitalismin että demokratian legitimitetin kannalta. Sotienjälkeisten hyvinvointivaltioiden lyhyttä kultakautta lukuun ottamatta kapitalistiseen talousjärjestelmään on kuulunut taloudellisen eriarvoisuuden kasvu.⁵⁷ Varallisuuden keskittyminen johtaa helposti sekä kulutuksen vähenemiseen että yhteiskuntarauhan järkkymiseen. Samaa voidaan sanoa työllisyydestä. Ilman tehokasta julkista kysynnänsäätelyä talouden suhdanteita on vaikeaa hallita ja pitää yllä työllisyyttä riittävässä määrin talousjärjestelmän legitimitetin säilyttämiseksi. Mikäli taas talouskysymykset rajataan demokratian ulkopuolelle, rajataan samalla suuri osa poliittisesta aktiivisuudesta demokratian ulkopuolelle. Tämä johtaa helposti vastarintaan koko kilpailuvaltiota vastaan. Tämä on viime vuosina näkynyt esimerkiksi poliittisina pyrkimyksinä rajoittaa ihmisten liikkuvuutta.

Jotta kapitalistinen valtio olisi taloudellisesti ja poliittisesti kestävä, sen tulisi kyetä sekä vastaamaan sille asetettuihin poliittisiin odotuksiin että vakauttamaan taloutta. Kaikkiin haasteisiin nykymuotoisen kilpailuvaltio ei luultavasti voi vastata millään yksittäisellä hallintastrategialla. Euroopan unionin ja euroalueen jäsenyys tarjoavat parhaat olosuhteet uusliberaalin hallintastrategian noudattamiseen. Uusliberaalin kilpailuvaltion ongelma on demokraattisen päätöksenteon rajoittaminen talouden ulkopuolelle ja kyvyttömyys vastata eriarvoisuuden tuottamiin ongelmiin. Neokorporatistisen ja neostatistisen strategian toteuttaminen taas vaatisi valtion hyvin aktiivista roolia toiminnan rahoittajana. Euroalueen säännöt ja kestä-

vyysvajeen idean nojalla harjoitettu politiikka rajoittaa tämän roolin omaksumista merkittävästi.⁵⁸

Viimeaikaisen kehityksen nojalla voidaan myös kysyä, millaisia neokorporatistisia tai neostatistisia strategioita valtion on ylipäättään mahdollista omaksua poliittisista syistä. Esimerkiksi vientiteollisuuden, kansainvälisten bisnespalveluiden, pelialan ja kaupan alan intressit voivat olla niin kaukana toisistaan, ettei johdonmukaisen neostatistisen strategian luominen ole mahdollista. Myös työmarkkinaosapuolien mahdollisuudet omaksua neostatistisen hallintastrategian vaatimuksia voivat olla rajallisia. Esimerkiksi viime vuosien työeläkeneuvotteluissa valtio on onnistunut hyvin tehokkaasti ajamaan eläkemaksujen tason vakauttamista. Kilpailukyky sopimuksen tapaus kuitenkin osoitti, että molempien työmarkkinaosapuolten rivit hajosivat monissa keskeisissä kysymyksissä. Näiden huomioiden perusteella neokorporatistinen strategia voisi tarjota kestävämmän lähtökohdan kilpailukyky politiikalle. Tällöin kuitenkin sosiaalisia investointeja pitäisi lisätä huomattavasti ja verotusta pitäisi korottaa niiden rahoittamiseksi.

Voitaisiinko Suomessa mahdollisesti omaksua jokin toinen talousmalli kestävyuden edistämiseksi? Yksi tämän teoksen keskeisistä viesteistä on, että perinteisestä hyvinvointimallista voidaan ammentaa monia piirteitä, jotka voisivat auttaa kestävä talouden luomisessa. Suomalainen hyvinvointimalli onnistui pitkään edistämään yhtä aikaa kansalaisten hyvinvointia, taloudellista aktiivisuutta investoinnein ja innovaatioin sekä demokraattista järjestäytymistä. Voitaisiinko tällaisia hyviä kehii tavoitella myös 2010-luvulla? Jos voidaan, niin millaisia instituutioita suomalaisessa yhteiskunnassa tulisi sitten luoda?

Hyvien kehien tavoittelu ei tarkoita sitä, että yhteiskunnan pitäisi palata 1970-luvulle. Päinvastoin. Talouden kestävyys vaatii yhteiskunnan muutoskykyä kulloinkin esiintyviin tarpeisiin. Hyvien kehien saavuttaminen ei siten ole välttämättä mahdollista samassa mittakaavassa tai samoilla keinoin kuin

aiemmin. Samalla aiemman politiikan virheistä voidaan myös ottaa opiksi.

Ensinnäkin on selvää, ettei uusi talousmalli voi ekologisista syistä perustua materiaaliselle talouskasvulle. Jotta talouden kestävyydestä voitaisiin puhua missään älyllisesti rehellisessä mielessä, täytyy talousmallin olla myös ekologisesti kestävä. Tämän vuoksi laajamittainen teollistuminen ei ole toivottava talouspolitiikan päämäärä, eikä taloudellisen menestyksen mittarina voida käyttää tuotantoa tai bruttokansantuotetta. Strategisten investointien täytyisi kohdistua ekologisesti kestävä talouden tuottamiseen ja verotuksessa tulisi huomioida ekologiset lähtökohdat kautta linjan. Kaikkien taloudellisten toimijoiden täytyisi jatkuvasti vähentää hiilidioksidipäästöjä. Tuotannossa tulisi siirtyä mahdollisimman nopeasti kiertotalouteen ja yritysten täytyisi edistää toimintansa ekologista kestävyttä nopeasti. Uusiutuvaan energiaan ja joukkoliikenteeseen kannattaa investoida, jotta siirtymä kestäväan infrastruktuuriin olisi mahdollinen. Jotta tällainen muutos voisi onnistua, valtion tulisi investoida ennen kaikkea niin kutsuttuihin sosiaalisiin investointeihin sekä tutkimukseen ja koulutukseen, jotka ovat keskeisiä laajan muutoksen toteuttamiseksi.⁶⁹

Materiaalisen talouskasvun vähentäminen tarkoittaa pitkällä aikavälillä myös sitä, ettei talouden suhdanteisiin voida suhtautua samalla tavalla kuin aiemmin. Materiaalinen talous tulisi pitää kasvu-uran sijaan vakaana ja talouspolitiikan tulisi jatkuvasti hillitä ekologisesti kestävätoimintaa.⁶⁰ Ekologisesti ja sosiaalisesti kestävien hyvien kehien luomiseksi talouspolitiikassa täytyisi hallita suhdanteita huomattavasti aiempaa tarkemmin. Ekologisesti kestävä talouden luomiseen tarvitaan aluksi paljon työvoimaa, mutta pidemmällä aikavälillä tarve vähenee, jolloin suhdanteiden hallinnan on tapahduttava palveluiden avulla. Tämä vaatisi epäilemättä monien syvään juurtuneiden ajattelutapojen muutoksia. Vanha ajatus siitä, että palvelualat eli ”paitojen peseminen” olisi jotenkin vähempi-

arvoista kuin tavaroiden tuotanto, ei ole tässä mielessä kestävä. Toisaalta voidaan esittää, etteivät palvelut ole olleet Suomen talouden menestyksen kannalta tähänkään asti teollisuutta vähempiarvoisia. Palvelut kun sisältävät lähes kaikki Suomen nykytalouden menestystarinat, kuten koulutuksen, angrybirdsit, rahoitustoiminnan ja hissien huollon. Myös suhtautumista suhdannepolitiikkaan tulisi muuttaa. Mikäli talous uhkaa lähteä laskuun, elvytystoimenpiteissä ei tulisi pelätä valtion velkaantumista tai inflaatiota, elleivät talouden resurssit ole jo täysimääräisesti käytössä.⁶¹ Nousukauden kynnyksellä taas tarvitaan aiempaa paljon enemmän malttia. Suuria julkisia panostuksia ja veronalennuksia tulisi välttää ja julkista velkaa pitäisi maksaa takaisin aina talouden kasvaessa.

Kaikki toimenpiteet, jotka lisäävät julkisia investointeja, herättävät tietysti huolen julkistalouden kestävyysvajeen kasvattamisesta. Tämä pätee erityisesti ekologisen rakennemuutoksen toteuttamiseen, mikä vaatii huomattavasti rahallisia resursseja. Tyypillinen argumentti investointeja edistävää aktiivista talouspolitiikkaa vastaan Suomessa on se, ettei yksi pieni maa voi elvyttää koko maailman puolesta. Kestävyysvajetta koskeva ydinkysymys tulee kuitenkin kääntää juuri toisinpäin: onko Suomella todella varaa laskea kaikki sen varaan, että maailmantalous tulee elpymään lähitulevaisuudessa? Mikäli yritykset eivät nimittäin ala investoida runsaasti, työllisyys ei parane. Nykymuotoinen kestävyysvajepolitiikka taas takaa sen, ettei leikkauspolitiikasta ole poispääsyä. Mikäli talous ei elvy, julkisen ja yksityisen velan hallintaan on joka tapauksessa löydettävä uusia keinoja.

Myös työn yhteiskunnallinen rooli vaatii uudelleenarviointia. Kun väestö ikääntyy, työvoimaa ei ole välttämättä saatavilla kaikkeen toimintaan. Kaikki työ ei ole ekologisen kestävyuden tai hyvinvoinnin kannalta arvokasta. Työn epävarmuuden ja ihmisten riittämättömyyden kokemukset ovat monilla aloilla yleistyneet.⁶² Työtä ei näiden seikkojen vuoksi tulisi enää

nähdä yhteiskunnallisena normaalitilana. Talouspolitiikassa ei tule pyrkiä yksioikoisesti vain työn tarjonnan lisäämiseen kepin avulla. Sen sijaan pyrkimyksenä täytyy olla riippuvuuden vähentäminen ekologisesti haitallisesta ja pahoinvointia luovasta työstä. Sosiaalipolitiikan tulisi muuttua ratkaisevasti. Suomalaisen hyvinvointivaltion instituutiot luotiin ”normaalityön” ja sen sosiaalisten riskien, kuten väliaikaisen työttömyyden ja työelämän ulkopuolella vietettävän vanhuuden varalle.⁶³ Koska tilanne on nykyään silpputyön ja nollatuntisopimusten aikaan varsin erilainen, sekä talous- että sosiaalipolitiikan tulisi auttaa ihmisiä löytämään työlle sopiva rooli elämästään ja vähentää taloudellista epävarmuutta työmarkkina-asemasta ja iästä riippumatta. Valtio pystyy edistämään näitä päämääriä helpoiten perustulon avulla.

Millaisten instituutioiden varassa edellä kuvatulla tavalla päivitettyä hyvien kehien politiikkaa voitaisiin sitten ajaa kestävästi? Ekologisen modernisaatioprojektin ensimmäinen vaihe voitaisiin toteuttaa ainakin jossain määrin neostatistisen kilpailuvaltion puitteissa. Ongelmaksi muodostuu jälleen se, että kansainväliset rajoitteet tekevät tämän strategian noudattamisesta vaikeaa. Koska Suomi on osa Euroopan talous- ja rahaliittoa, valtiota ei voi rahoittaa keskuspankin suoralla rahoituksella, mikä olisi turvallisin tapa paitsi tuottaa talouden laajoja ekologisia rakennemuutoksia myös elvyttää ja kuitata liian suuria velkataakkoja.⁶⁴ Myös Euroopan unionin säännöt ohjaavat ja rajoittavat kansallista talouspolitiikkaa. Esimerkiksi EU:n yritystuet ovat ongelmallisia: laajoja investointiohjelmia voidaan toteuttaa käytännössä vain tilaaja-tuottaja-mallilla tai uudenlaisia valtionyhtiöitä luomalla.

Vaikka euroalue säätelee tarkasti politiikkaa, joitain uudistuksia olisi mahdollista tehdä. Valtionyhtiöt voisivat investoida yksityisellä rahoituksella, jolloin valtio ei velkaantuisi suoraan investointien takia. Euroalueen valtiot voisivat myös nostaa yhdessä työllisyysastetta niin sanotuilla työllisyystakuu-

ohjelmilla, joissa valtio takaa kaikille halukaille työttömille työpaikan sovitulla minimipalkalla.⁶⁵ Työllisyystakuuohjelmat voisivat keskittyä palvelualueille, kun taas suuremmat elvytys- ja rakennemuutosinvestoinnit kohdistuisivat vaikkapa vihreän infrastruktuurin rakentamiseen.

Jos Suomi irtaantuisi euroalueesta, suurimmat esteet hyvien kehien politiikan toteuttamiselle olisivat lähinnä mielikuvituksen puute ja poliittiset erimielisyydet. Taloudellisiakin rajoitteita on toki olemassa, kiitos Suomen kansantalouden pienuuden. Suurin uhka on se, että pieni talous ajautuisi esimerkiksi Kreikan tavoin tilanteeseen, jossa vaihtotase on pysyvästi negatiivinen ja pääoma pakenee, jolloin talous heikentyisi jatkuvasti. Suomea ei voi kuitenkaan rinnastaa tässä mielessä Kreikkaan: Suomen kansainvälinen menestys on ollut pitkälti suuryritysten harjoittaman viennin tai voittojen kotiuttamisen varassa. Eläkerahastojen jo tehdyt portfoliosijoitukset ulkomaille ovat kuitenkin vähentäneet riippuvuutta suuryrityksistä. Lisäksi viimeisimmän talouskriisin aikana Suomen talous on hyötynyt siitä, että kotimainen kulutus pysyi suhteellisen vakaana viennin romahduksesta huolimatta. Viime aikoina Suomessa onkin kuultu entistä useampia puheenvuoroja, joissa esitetään kotimaisen kysynnän lisäämistä vientikilpailukyvyyn edistämisen sijaan.⁶⁶ Jotta ”Kreikan tie” voitaisiin välttää, tarvitaan sekä vientiä että kotimaisia investointeja. Hyvien kehien politiikassa kannattaisi keskittyä suuryritysten ”veturimallin” sijaan sekä laajapohjaiseen pienimuotoisen viennin edistämiseen että vientiriippuvuuden vähentämiseen. Kiertotalouden idea ja korkeatasoisten palveluiden tuottaminen kansainvälisesti tarjoavat tähän erinomaisen yhdistelmän.

Poliittinen kestävyys on vaikea taiteen laji. Demokratiaan kuuluu, ettei mitään järjestelmää voida rakentaa lähtökohtaisesti ikuiseksi. Demokratian vahvuus on siinä, että sen avulla voidaan vastata kulloinkin esiintyviin yhteiskunnallisiin tarpeisiin. Sen heikkous puolestaan on reaali politiikan lyhyessä aika-

jänteessä. Ekologisesti kestävien hyvien kehien toteuttaminen vaatii paitsi rationaalista talouspolitiikkaa myös sitoutumista järjestelmän ylläpitoon. Hyvät kehät ovatkin saavutettavissa vain, jos periaatteiden taakse asettuu tarpeeksi ihmisiä, jotka ovat halukkaita myös pitämään yllä demokraattisen päätöksenteon kulttuuria teknokraattisen suunnittelun ja komente-
lun sijaan. Suuri kysymys kuuluukin: halutaanko perinteinen suomalainen hyvinvointimalli säilyttää ja päivittää vastaamaan nykyaikaa vai ei? Mikäli vastaus on kyllä, valtion täytyy edistää aktiivista kansalaisuutta ja talouden ekologista kestävyyttä sekä vastata myös talouspolitiikassa demokraattisiin vaatimuksiin, mikä vaatii sekä aktiivisempaa valtiollista sosiaali- ja talouspoli-
tiikkaa että joustavampaa julkisrahoitusta. Pelkkä vakauttaja- ja ohjausvaltio ei tähän kykene. Vieläkin enemmän tämän toteu-
tuminen vaatii kansalaisilta ja niiden muodostamilta poliitti-
silta ja taloudellisilta organisaatioilta.

LUKU 3: RIITTÄVÄTKÖ RAHAT
YHTEISEEN HYVINVOINTIIN?

1. Sorsa & Eskelinen 2012.
2. Kokoomus 2012.
3. Suomenmaa 2013.
4. SDP 2011.
5. YLE 2011.
6. Cox & Béland 2013.
7. Eskelinen & Sorsa 2015.
8. Sorsa 2014a.
9. Sorsa 2014b.
10. Jälkikeynesiläisyydessä julkistaloutta tarkastellaan rahatalouden vallitsevien instituutioiden puitteissa ottaen huomioon talouden jatkuvien epävarmuuksien vaikutukset. Ks. esim. Wray 2012; suomeksi Ahokas & Holappa 2014; Alaja & Suominen 2013.
11. Sorsa 2014a.
12. Sorsa & Eskelinen 2012.
13. VM 2007.
14. Ks. tarkemmin Sorsa & Eskelinen 2012.
15. Finér 2011.
16. Eskelinen & Sorsa 2011, Sorsa & Eskelinen 2012.
17. Ks. VM 2007; VM 2010; Euroopan komissio 2012; ETLA 2013.
18. YLE 2011.
19. Ks. Sorsa 2014a.
20. Tuominen 2015.
21. Ks. esim. Wray 2012.
22. VM 2010, 18–19.
23. Ks. esim. Muhonen & Hanska 2016.
24. VM 2010, 18.
25. Ks. tarkemmin Eskelinen & Sorsa 2011.
26. VM 2010.
27. Toisaalta on huomattava, että euromaiden keskenään solmima, vuoden 2013 alusta lähtien voimassa ollut sopimus talous- ja rahaliiton vakaudesta, yhteensovittamisesta sekä ohjauksesta ja hallinnasta rajoittaa jäsenmaille sallitun budjettialijäämän 0,5 prosenttiyksikköön BKT:sta, ks. Eurooppa-neuvosto 2012.
28. VM:n näkemyksen virheellisyys johtuu niin sanotusta *loanable funds* -teoriasta, joka ei sovellu nykyaikaisen raha- ja rahoitusjärjestelmän olosuhteisiin (Toporowski 2000). Tämän ajattelutavan mukaisesti tarvitaan säästöjä, jotta investoinnit olisivat mahdollisia. Säästöjen puolestaan oletetaan luovan automaattisesti saman verran uusia investointeja korkomekanismin vuoksi. Näkemys ei kuitenkaan kestä empiiristä tarkastelua. Modernissa rahataloudessa yksityispankit voivat luoda uutta

- rahaa antamalla velkaa, eivätkä tal-
letukset lisää velanantoa tai alenna
korkotasoa. Ks. tarkemmin esim.
Wray 2012; Keen 2011.
29. Ks. esim. Krugman 2012.
 30. Ks. Toporowski 2000.
 31. Blanchard & Leigh 2013.
 32. Blyth 2013.
 33. Kettunen 2012.
 34. Jessop 2002; Sorsa 2014b.
 35. Ks. esim. Kuusi 1961.
 36. Veronmaksajien keskusliitto 2013.
 37. Esimerkiksi vuonna 1990, jol-
loin Suomen nettosaatavat olivat
suurimmillaan, nettovelan määrä
oli noin -186 prosenttia brutto-
kansantuotteesta. Toisin sanoen
Suomelle oltiin velkaa jopa 1,86
kertaa niin paljon kuin se pystyi
itse tuottamaan. Valtion velkasaa-
tavien määrä ylitti sen oman velan
määrän noin 18-kertaisesti. Tiedot
löytyvät IMF:n World Economic
Outlook -katsauksista, ks. Find the
Data 2013.
 38. Findikaattori 2013.
 39. Julkunen 2001, Kantola & Kana-
nen 2013, Sorsa 2014b.
 40. Saari & Kananen 2009, Kananen
2008.
 41. Ks. esim. Kettunen 2012, 37–38.
 42. Streeck 2015.
 43. Boyer 2000, Van der Zwan 2014.
 44. Ks. esim. Jessop 2002, Chang 2012.
 45. Hall & Soskice 2001, Hancké 2009.
 46. Jessop 2002. Suomen tapauksesta
Sorsa 2014b.
 47. Neokorporatismilla tarkoitetaan
tässä yhteydessä kapitalismin
hallintastrategiaa, ei 1970-luvun
talouspoliittista suuntausta, jossa
keskitetyillä tuloratkaisuilla pyrit-
tiin edistämään palkkamalltia (ks.
esim. Streeck 2015).
 48. Sorsa 2014b.
 49. Suomi on ollut koko Maailman
talousfoorumin kilpailukykymit-
tauksen historian aikana maail-
man kilpailukykyisimpien maiden
joukossa. Esimerkiksi vuodesta
2006 eteenpäin Suomen huonoin
sijoitus on ollut seitsemäs ja paras
kolmas (v. 2012–2013). Ks. World
Economic Forum 2013.
 50. Ks. EK 2013.
 51. Kaitila & Ylä-Anttila 2012.
 52. EK 2011.
 53. Chang (2012) on tarkastellut
kilpailuvaltiomallin mukaisten
oletuksien seurauksia yksityiskoh-
taiseemmin.
 54. Piketty 2016.
 55. Find the Data 2013. Mukana
luvussa ovat myös yksityisen
sektorin työeläkerahastot, mikä
vääristää lukemaa. Vaikka nämä
rahastot poistettaisiin luvusta, valti-
olla on siitä huolimatta lähes yhtä
paljon velkasaatavia kuin omaa
velkaa.
 56. Streeck 2015.
 57. Piketty 2016.
 58. Ks. tarkemmin Blyth 2013.
 59. Sosiaalisista investoinneista ks.
esim. Alaja 2012.
 60. Kattavana johdatuksena aiheeseen
Joutsenvirta ym. 2015.
 61. Ahokas & Holappa 2014.
 62. Siltala 2004.
 63. Ks. esim. Boyer 2000.
 64. Suora keskuspankkirahoitus tar-
koittaa sitä, että valtiot ottavat
suoraan keskuspankeilta vel-
kaa, jonka korkotasoa voidaan
määritellä poliittisten tarpeiden
mukaan. Korko voi olla tarpeesta
riippuen positiivista tai negatiivista,
käytännössä kuinka suurta
tai pientä tahansa. Mikäli bud-
jettialijäämät uhkaavat tuottaa

kysyntäinflaatiota eli talouden tuotantokapasiteetti ei pysty vastaamaan lisääntyvään kysyntään, rahaa voidaan poistaa talouden kierrosta verotusta nostamalla. Suora keskuspankkirahoitus ei tarkoita suunnitelmataloutta, koska markkinat päättävät, onko elvytykselle eli esimerkiksi julkisille työllistämishjelmille kulloinkin tarvetta. Ks. Ahokas & Holappa 2014. Johdatuksena keskuspankkirahoituksen ja ekologisen rakennemuutoksen suhdetta koskevaan keskusteluun ks. Järvensivu 2015.

- 65. Ks. esim. Tcherneva 2012.
- 66. Ks. esim. YLE 2013; Alaja & Suominen 2013.